

Абдимаева А.С.

**Қазақ және парсы тілдеріндегі
фразеологиялық тіркестер мен
мақал-мәтелдердің даралығы
мен ерекшелігі**

Мақалада қазақ және парсы тілдеріндегі фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылады. Сондай-ақ, қазақ және парсы халқының тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына байланысты ерекшеліктерді саралау арқылы екі тілдегі фразеологиялық тіркестер кеңінен зерделенеді. Және қазақ пен парсы тілдеріндегі наным-сенімге байланысты айтылған тіркестерден мысалдар келтіріліп, кеңінен талданады.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, фразеологиялық тіркес, наным-сенім, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ерекшелік.

Abdimayeva A.S.

**The similarities and differences
of phraseological sayings and
proverbs in the persian and
Kazakh languages**

This article observes the similarities and distinctions of phraseological sayings and proverbs in the Persian and Kazakh languages. Considering individual features of life and traditions of the Kazakh and Irani people, the analysis of phraseological sayings of two languages is done. The article also contains explanations and examples of phraseological sayings, which are connected to the beliefs and signs of two nations.

Key words: phraseological sayings, proverbs, beliefs and signs, traditions, features.

Абдимаева А.С.

**Сходства и различия
фразеологических оборотов
и пословиц-поговорок
в персидском и казахском
языках**

В данной статье рассматриваются сходства и различия фразеологических оборотов и пословиц-поговорок в персидском и казахском языках. Учитывая особенности быта и традиций казахского и иранского народов, делается анализ фразеологических оборотов двух языков. Также в статье приводятся примеры фразеологических оборотов, связанных с поверьями и приметамы двух народов, и даются пояснения к ним.

Ключевые слова: пословицы-поговорки, фразеологический оборот, поверья и приметы, обычаи, традиции, особенности.

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ПАРСЫ
ТІЛДЕРІНДЕГІ
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ
ТІРКЕСТЕР МЕН
МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ
ДАРАЛЫҒЫ МЕН
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Тарихтың терең тамырларына көз жүгіртсек, иран мен қазақ халқын бір-біріне жақындастыратын тұстары өте көп. Заман ағымы мен тарихтың сан қырлы кезеңдері екі елде де ортақ мұралар қалдырды. Ирандық мәдени ескерткіштер, екі елге бірдей тән ортақ әдет-ғұрып, салт-дәстүр, археологиялық ескерткіштер, парсы ақындарының жыр шумақтары және осылардың ішінде ең маңыздысы мындаған парсы сөздерінің қазақ тіліне енуі, оған қоса мақал-мәтелдердің, насихат сөздер мен нақылдар, өсиет сөздер мен тәмсілдердің ортақ қолданыста болуы, екі елдің туыстық, бауырлас әрі ортақ мәдениетінің дәлелі деуге болады. Р. Сыздықова өзінің «Абай шығармаларының тілі» атты кітабында қазақтың Абай сияқты ұлы даналарының парсы философиясымен және Фирдоуси, Хафиз, Сағди, Омар Хайям сынды атақты шығыс шайырларының жырларымен таныс болғаны туралы, олардың әсерін шығармаларынан байқауға болатындығы туралы айтады [1].

Тілдің неғұрлым бай, терең тұңғық болуы, сол тілді қолданушы халықтың кемеңгер, дана екендігін көрсетеді. Сөздік қордың ауқымды бөлігін құрап тұратын фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түседі. Тілдегі мақалдарды қағаз бетіне түсіру және жинақтау өте үлкен еңбек. Тілдегі мақал-мәтелдерді, тіпті ол парсы мен қазақ мақал-мәтелі болсын немесе әлемдегі кез келген тілдердегі мақал-мәтелдер болсын, оларды зерттеп қарастыру – ерекше назар аударатын күрделі тақырып, өйткені бұл тілдік феноменнің өзіндік ерекшелігі бар және оны адамзат мәдениетінің бір саласы ретінде қарастыру қажет. Р. Сәрсенбаев «Қазақ тілінің фразеологиясы» атты еңбегінде фразеологизмдер түрлі ұлт мәдениетінің ең қызықты, әрі маңызды бөлігі болып есептелетіні туралы, ғасырлар бойы халықтың жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан асыл дүние екендігін жеткізеді және де әр халықтың өз тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, мінез-құлқымен байланысты дүниеге келетінін айтады [2, 34]. Мәселен, *наным-сенімге байланысты фразеологизмдер* көшпенді қазақ халқының танымынан, табиғат құбылыстары мен айнала қоршаған ортаны бақылауынан туған тіркестер, құбылыстар мен өзгерістердің, оқыс оқиғалардың қайталануын көзден таса жібермей, жіті бақылаған дана халықтың тұжырымдары мен ой нәтижелерінің айғағы.

Мысалдар:

«Кәрі түйе ойнақтаса, жұт болар».

Қазақ наным-сенімінде кәрі түйенің ойнақтап, ел алдында ерекше әрекеттенуін жақсылыққа жорымаған, жұт болады деп жорамалдаған.

«Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты».

Қазақтың наным-сенімі бойынша екі құлағын тікірейткен ібіліс-шайтан іспетті мақұлық жер астынан шығып, ел жұртты шошытып, үрей тудырады деген түсінік қалыптасқан.

«Жұлдыз қалың болса – ертесіне күн ыстық болады».

Табиғат құбылысын, әсіресе аспан әлемін тұрақты бақылаудан туған түсінік. Аспандағы жұлдыздардың қалың не сирек болып көрінуі – олардың «көбеюі», не «азаюы» емес, аспандағы ауаның бұлтты, не бұлтсыз болуына қарай, жұлдыздардың адам көзіне аз, не көп, қалың не сирек болып көрінуіне байланысты. Ал бұл құбылыс – аспанның жауын-шашыннан таза болуының, яғни ертеңгі күннің ашық болуының бір дәлелі.

«Жылқы жылың әлі ілгері».

Қазақ наным-сенімінде «жылқы жылында қоғамда соғыс, атыс-шабыс болады» деген ұғым бар. Демек, «жылқы жылың әлі ілгері» деген сөздің ауыспалы мәні – «өмірден көретін құқайың әлі алдында, одан сақтанғайсың» деп ескерту [3].

Парсы тілінде наным-сенімге байланысты айтылған тіркестер көп кездеспейді. Дегенмен дана көз қариялардың аузында қалған, бүгінгі фразеологиялық қорда кездесетін, тілдік қолданыста кездесе бермейтін мынандай тіркестерді байқауға болады:

در هفت آسمان يك ستاره ندارد (жеті қат көкте бір жұлдызы жоқ); (Адамның тұрмысының өте төмендігі, сіңірі шыққан кедейлігін көрсету мағынасында айтылады. Халық құдайдың әр пендесінің бақыт жұлдызы бар деген сенімде болған.

تا چوب بدهل نخورده مرده روی آب نیافتد (дабыл соқпағанша, өлік /өлген дене/ су бетіне шықпайды);

Бұл мақал халықтың көне наным-сенімінің бір мысалы. Бұрынғы кездері, егер суға, өзенге батып кеткен адамның денесі өзеннің шетіне шықпаса, қатты айғайлатып дабыл соққан. Олар дабылдың қатты дауысынан, айғай-шудан суға батқан дене өзеннің бетіне шығады деп

сенген. Алайда бұл сенім халық арасында әлі дабылдың дауысының күдіреттілігіне сенеді. Қазір бұл мақалды мына мағынада қолданады: *шенеунік өз кемшілігін, тек орнынан айрылғаннан кейін ғана түсінеді;*

«نه تو بیایی نه سیزده ماه صفر» – / не сен келме, не сафар айының он үші/;

Халықтың сенімі бойынша Сафар айының он үші – жылдың ең бақытсыз күні. Он үшінші фарвардинде адамдар бақытсыз күннен құтылу үшін үйден шығып, қаланың шетіне кетеді.

Ирандықтар – ертеден қонақжайлығымен танылған елдердің бірі. Сондықтан болар қонақ және қонақжайлылық туралы халық арасында көптеген сенімдер мен салт-дәстүрлер бар. Қонақ келу туралы мынандай наным-сенімдер бар.

1. Егер үйдің ыдыстары бір қатарда тұрып қалса, үйге қонақ келеді.

2. Үйдегі мысық қол-аяғын жалай бастаса, қонақ келеді.

3. Егер қамыр ашып төгілсе, үйге қонақ келеді.

Сондай-ақ, халық аузындағы кейбір тіркестер халықтың белгілі бір сенімі мен нанымынан туған. Ол қағидаларға халық өзінше түсінік берген.

«امکن نظر کرده» – / назар ауған (түскен) жерлер/;

Иранда халықтың наным-сенімінде «назар түскен» жерлер мен бұлақтар, ағаштар, құдық, тастар бар. Олардың сенімінде халыққа белгілі адамдар мен дін басылары осы жерлерде болып, оларға берекет, молшылық сыйлаған. Мәселен, бұлақ туралы былай дейді: бір күні Хазірет Әли өзінің пақырларымен бірге жер қазып жатқанда жер екіге айрылып су атқылай жөнеледі. Сондықтан халық бұл жерді құрметтейді, тіпті кейде сол жерге зиарат етуге барып, құрбандық шалады. Парсылар оны «قدمگاهها» – «қадамгаһ» аяқтың ізі қалған жерлер деп атайды.

Адамдар түсінігінде мұндай орындар Құдайдың пейілі түскен жерлер деп, қасиет тұтқан және сол бұлақ басына сиынуға, зиарат етуге барып, құрбандық шалады. Қазақта бұлақ жайлы айтылған мақал-мәтелдер көп. Мысалы, «Су – айнасы бұлақ», «Бұлақ көрсең көзін аш». Түнде құдықтан су алуға барған қазақ: «Су атасы Сүлеймен, бір шелек су сұраймын» деп су иелерінен рұқсат сұраған. Сол секілді, бұлақ көзін үлкендер көбінесе ұзақ жолға аттанар

немесе өмірін енді бастаған бозбалаға алды кашанда бұлақтай тұнық, айқын болсын деген ырыммен ашқызатын болған.

Иранда жерлерден адамның аяғы не қолының іздері басылып қалған шұңқырда жатқан тастарды көресіз. Адамдар тастағы қолдар мен аяқтардың іздерін имамдардікі деп, бұл жерлерді қасиетті орындар деп санап, зиярат етеді. Аттың тұяғының ізін имамның атының ізі деп біледі.

«درخت مراد» – /тілек ағашы/; [4].

Иранның солтүстік аймағы және оның батысқа дейінгі бөлігі ғана орманды болып келеді. Басқа аймақтары құрғақ, табиғи суға тапшы, ылғалдылық аз ел болғандықтан ағаш, талдарға зәру. Бұл – адамдардың ондай жерлерге шыққан талды олжа деп біліп, қадірлеуіне себеп болған. Оны жақсылықтың нышаны деп танып, қазіргі күнге дейін ондай ағаштардың түбіне барып, шам жағып, ас пісіреді, бұтағына шүберек байлайды. Ол ағаштардың бұтағын сындыру күнә деп саналған.

Қазақта да орманды жерлер аз. Қазақтың жапан даласындағы жалғыз ағашты кеспейді, зақым келтірмейді және саясына барып, паналап ұйықтауға да болмайды. «Жалғыз қаласың» деген ырым соған дәлел болады.

Қазақстанда да халықтың зиярат етіп, басына түнеп тілек ететін тарихи орындар мен ескерткіштер көп-ақ. Ағаштың басына шүберек байлау, құбандық шалу, қан шығару сияқты іс-шаралар қазақ, иран халықтарына ортақ. Тілімізде осындай тіркестер де бар:

«Атан түйе шөккен жер»

Райымбек батыр еліне: «Мені ана тұрған ақ атанға отырғызып, көштің басын Хан тәңірге түзендер. Жете алмасақ, дәмнің таусылғаны. Ақ атан шөккен жерге елді қондырып, менің де сүйегімді сол жерге табыс етіндер», – депті.

Ел көші ұзақ жүріп, қазіргі Ташкент көшесі бойындағы Орталық зират орналасқан жерге түсіп, тоқтайды. Сол жерде атан түйе шөгіп, ел қоныстанады. Көп ұзамай Райымбек батыр сол жерде дүние салады. Батырдың зираты сол жерде қаланады. Халық қазір де батыр зиратына мінәжат етеді [5, 121].

«Райымбек бұлағы»

Қанша күнгі ұрыстан әбден қалжыраған әскер су іздеп, талкекке түседі. Сонда Райымбек батыр бір тамшы суды аңсап, жерді қылышымен шұқып жібергенде, белгісіз бір бұлақтың суы атқып шығады деседі... әскерді құтқарған

бұлақ Райымбектің бұлағы деп аталып кетеді. Ол бұлақ қазір де бар [5, 127].

«باران خواستن» – /жаңбыр тілеу/;

Ертеректе жаңбыр жаумай қуаңшылық болған кезде, халық дұға оқып, құдайдан жаңбыр тілеп, жаңбыр береді деген сеніммен әр түрлі іс-шаралар өткізген. Сол салттың бірі бойынша, ғибадат ететін орындарға барып, намаз оқып, сол жерде құдайдың рақымы мен мейірімі түсіп жаңбыр берсін деп кішкентай баланы анасынан, қозыны саулығынан ажырататын болған. Аналарынан бөлінген олардың шулаған, жамыраған дауысын естіп, Құдайдың рақымы түсіп, жаңбыр жібереді деп сенген [6, 222].

Немесе Иранның кей жерлерінде көне сыпыртқы немесе есектің бас сүйегін жағып, оның күлін өзімен бірге сиынатын жерге ала барып, жаңбыр сұрар намазын оқыған.

Әлемдегі кез келген тілдің тұрақты тіркестері ұлт мәдениетінің ең қызықты, әрі маңызды бөлігі болып есептеледі. Ғасырлар бойы халықтың жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан асыл дүние. Тілдегі мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер белгілі бір халықтың қоғамға, табиғат құбылысына, күнделікті өмір шындығына берген бағасы, күйбең тіршіліктің барысында байқап-білген, таныған құбылыстарға берген атауы.

Парсы және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің мазмұны халықтың, ұлттың шаруашылық кәсібін, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, дүниеге көзқарасын, наным-сенімін көрсетеді.

Қазақ мақал-мәтелдері мен фразеологиялық тіркестері басқа тілдік бірліктерден ара жігі ажыратылып, өзіндік ерекшеліктері анықталып, бірталай құнды зерттеулерге негіз болды. Қазақ және парсы фразеологизмдерінің қорында табиғат құбылыстары мен қоршаған дүние заттарына, жан-жануарларға, діни таным мен құдайға құлшылыққа байланысты, мұсылмандық ережелердің әсерінен пайда болған мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер көптеп саналады. Парсы тілінің фразеологиялық қорындағы араб мақалдары тілге сіңіп кеткен, тіпті оларды парсы тілінің төл туындысы ретінде есептейді. Содан да болса керек фразеологиялық қордың барлық түрлерінен исламдық қағидалар мен діннің тілге деген ықпалы анық көрінеді [7]. Дегенмен, әр халықтың өмір сүрген ортасының климаттық ерекшеліктеріне, соған байланысты жан-жануарлар,

мал-мүлік – материалдық мәдениеттегі өзгешеліктерге байланысты салт-дәстүр, әдет-ғұрып жоралғылары да әртүрлі болып келетіндігіне көз жеткізуге болады.

Қазақ және парсы мақал-мәтелдерінде ортақ универсалдар жиі кездеседі. Өйткені, діні бір иран халқы мен қазақ халқы әдеби, мәдени қарым-қатынаста болып келгені тарихтан белгілі. Осы себепті де қазақ тілінің сөздік қорында парсы сөздері көп кездеседі. Қазақ халқының ғұлама ғалымдары мен ұлы ақындарының шығармаларында парсы, араб сөздері мол пайдаланылған. Бұл қазақ тілінің парсы сөздерімен толығының басты себептерінің бірі болса, қоғамның басқа да салалары (егіншілік саласы, тәрбие-білім саласы, діннің әсері)

арқылы тілімізге сіңіп, төл сөзіміздей болып кеткен сөздер мен тіркестер тағы бар.

Қазақ тілінде салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа байланысты туған тіркестер көп және олар әлі күнге дейін өз маңызын жоймаған, керісінше, парсы тіліндегі тұрақты тіркестерде салт-дәстүр мен наным-сенімдерге қатысты тіркестердің көнелігі (қазіргі тілдік қолданыста сирек қолданады) байқалады. Екі тілдің фразеологиялық қорында жан-жануарлар атауларына байланысты айтылатын тұрақты тіркестерде көбінесе, адамға қатысты малдың төлдері (ботақан, балапан), жас мөлшер атаулары, олардың мінез-құлқы қазақ тілінде көбірек сөз болатыны анықталды. Парсы тілінде тіркестерде малдың сыртқы келбеті, түр-сипаты ғана сөз болады.

Әдебиеттер

- 1 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968 – 332 б.
- 2 Сәрсенбаев Р. Қазақ тілінің фразеологиясы: арнайы курс. – Алматы: Ғылым, 1983 – 104 б.
- 3 Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер: филолог. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1995. – 182 б.
- 4 دهخدا «امثال و حکم» جلد اول - 571 س. . – تهران: سپهر ، 1374
- 5 Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.
- 6 گذری و نظری در فرهنگ مردم. – تهران: زیوار ، 1371 – 212 س.
- 7 Жеменей И. Парсыша-қазақша сөздік. – Алматы: Зерде, 2003. – 448 б.

References

- 1 Syzdykova R. Abay shygarmalarynyn tili. – Almaty: Gylym, 1968 – 332 p.
- 2 Sarsenbayev R. Kazakh tilinin frazeologiyasy: speckurs. – Almaty: Gylym, 1983 – 104 p.
- 3 Gabitkhanuly K. Nanyim-senimge bailanysty turakty tirkester: filolog. gyl. kand. dis. – Almaty, 1995. – 182 p.
- 4 Dehhodo «Amsol o hakyam» thom 1 . – Tehran: Sepehr, 1374 – 571 p.
- 5 Kazakhtyn miftik angimeleri. – Almaty: Gylym, 2002 – 320 p.
- 6 Gozari va nazari dar farhange mardom. – Tehran: Zivar, 1371 – 212 p.
- 7 Jemenei I. Parsysha-kazakhsha sozdik. – Almaty: Zerde, 2003 – 448 b.